

PRIAMA PERCEPCIA, SOCIÁLNA KOGNÍCIA A INTERAKTÍVNY OBRAT

JURAJ BÁNOVSKÝ, Katedra filozofie, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici,
Banská Bystrica, SR

BÁNOVSKÝ, J.: Direct Perception, Social Cognition and Interactive Turn
FILOZOFIA 72, 2017, No. 8, pp. 645-655

The paper aims to scrutinize the assumption of direct perception, which plays a crucial role in the interactive approach to social cognition. I try to show that the interactive approach is problematic, if we take into account the results of studies focused on the presence of mentalizing capacities in early infancy. I argue that direct perception does not provide a productive explanatory framework and it struggles to provide an account of cognitive processes that enable social perception.

Keywords: Direct social perception – Theory of mind – Interactive approach – False belief task – Theory theory

1. Úvod. Ako je možné, že sme schopní chápať mysle iných? Zodpovedanie otázky týkajúcej sa povahy tejto schopnosti zohráva zásadnú úlohu v oblasti výskumu sociálnej kognície a je dôležité v súvislosti so skúmaním vývinu a fungovania komplexnej spoločnosti, komunikácie, kultúry. Je pochopiteľné, že pri skúmaní tejto schopnosti sa budú prejavovať rozdiely v prístupoch k chápaniu mentálnych stavov a procesov. Základný rozdiel reprezentujú výskumné programy vychádzajúce z tradícií založených na protikladných metodologických východiskách. Na jednej strane stojí skúmanie postavené na analýze subjektívnej skúsenosti z perspektívy prvej osoby, ktoré nadväzuje predovšetkým na fenomenologické koncepcie rozpracované Husserlom a Merleau-Pontym. Na druhej strane stojí prístup postavený na prioritě perspektívy tretej osoby, ktorý sa pokúša pochopiť kognitívne mechanizmy pomocou postupov kognitívnych vied a nadväzuje na tradíciu vychádzajúcu z behaviorizmu. V súčasnosti dochádza k istému zblížovaniu týchto dvoch prístupov, čo je do značnej miery výsledkom zvýšeného vedeckého záujmu o mozog a myseľ v priebehu posledných desaťročí, no napriek tomu je v diskusii, ktorá medzi nimi prebieha, ešte stále viacero sporov.

V kontexte výskumu zaoberajúcom sa schopnosťou chápať mysle iných reprezentuje uvedený metodologický rozdiel na jednej strane takzvaný interaktívny prístup, ktorý nadväzuje na fenomenologickú tradíciu, a na druhej strane prístup postavený na predpoklade teórie mysle, ktorý dominuje v tábore pracujúcom s metódami kognitívnych vied. Jeden z hlavných sporov v tejto oblasti sa týka otázky, ako charakterizovať danú schopnosť. Podľa zástancov interaktívneho prístupu je chápanie mentálnych stavov podmienené priamou sociálnou percepciou (ďalej len PSP), kým z perspektívy teórie mysle je chápanie iných umožnené inferenčnými procesmi (diskusiu týkajúcu sa vymedzenia tohto pojmu v kontexte sociálnej

kognície možno nájsť napr. v štúdií (Spaulding 2015)), respektíve komplexnými systémami podmieňujúcimi simuláciu iných (napr. Goldman 2006). To, že diskusia medzi týmito dvoma tábormi je pomerne vyhrotená, možno demonštrovať napríklad na vyjadrení Petra Urbana, ktorý obhajuje interaktívny prístup a v súvislosti s výskumom sociálneho porozumenia u hominidov tvrdí, že „[v]ýznamné plody by naopak zajisté prinieslo **opuštení kognitivistického rámca debaty o teorii mysli** a provedení interaktívni a enaktívni reinterpretace klíčových fenoménů na různých úrovních a vrstvách sociálního rozumění...“ (Urban 2014, 600) (zvýraznil J. B.). Obhajcovia interakcionizmu netaja vysoké ambície, a keďže ide z ich strany o veľmi silné a potenciálne prevratné vyjadrenia smerujúce k prehodnoteniu, ba k definitívnemu odmietnutiu výskumnej paradigmy, ktorá je v kognitívnej etológii a vo vývinovej psychológii pomerne silno zakorenená, zdá sa byť na prístaviť sa pri otázke, aké nové riešenia a výskumné otázky táto nová alternatíva prináša.

V nasledujúcom texte načrtnem východiská interaktívneho prístupu a následne sa pokúsím zodpovedať otázku, či tento prístup v podobe, v ktorej ho prezentujú fenomenologickí kritici teórie mysle, ponúka dostatočne produktívnu alternatívu koncepcií, ktoré s opisom na základe implicitných teórií. Pri jeho zhodnotení sa budem zaoberať predovšetkým problematickým predpokladom PSP.

2. Teória mysle a interaktívny obrat. Interaktívna teória sa zakladá na kritike prístupu vychádzajúceho z predpokladu, že v sociálnej kognícii zohráva kľúčovú úlohu takzvaná teória mysle. Zdá sa preto zrejme, že aktuálnu diskusiu o povahe schopnosti chápať mentálne stavy iných je vhodné uviesť práve prostredníctvom vymedzenia tohto pojmu. Teória mysle je konštrukt, ktorý umožňuje predvídať a chápať správanie iných (ale i seba samých) na základe abstraktných, teoretických entít mentálnych stavov a príslušných zákonitostí, ktoré sa ich týkajú. V kľúčovom texte, ktorý odštartoval celú diskusiu o povahe schopnosti chápať mysle iných, ju Premack a Woodruff definovali ako schopnosť prisúdiť „mentálne stavy seba a iným. Systém umožňujúci vykonávanie takýchto inferencií je vhodné považovať za teóriu, pretože príslušné stavy nie sú priamo pozorovateľné a systém umožňuje vykonávať predikcie týkajúce sa správania iných“ (Premack, Woodruff 1978, 515).

Ako dve hlavné koncepcie, ktoré sa pokúsili podať systematický popis jej povahy a vývinu, sa postupne vyprofilovali teória teórie a teória simulácie (prehľad pozri napr. v Carruthers, Smith 1996, prípadne Bánovský 2016). Medzi spoločné východiská teórie teórie (napr. Gopnik, Wellman 1992; 2012) a teórie simulácie (momentálne najvplyvnejšiu verziu predložil Goldman 2006) patrí predpoklad, že pri predvídaní správania iných zohrávajú zásadnú úlohu pojmy mentálneho slovníka – napríklad presvedčenia, túžby a zábery. Obidva prístupy sa zhodujú i v tom, že považujú mentálne stavy iných (predovšetkým však presvedčenia) za nepozorovateľné, skryté entity, ktoré je možné odhaliť práve vďaka postupom teoretickej inferencie alebo simulácie. Obidve spomenuté riešenia tak akceptujú adekvátnosť pojmu teórie mysle, ako bol načrtnutý Premackom a Woodruffom, a možno povedať, že rozvinutie týchto prístupov a ich aplikácia viedli k viacerým významným objavom týkajúcim sa napríklad typického i atypického vývinu schopnosti prisudzovať mentálne stavy iným, ako aj k rozvoju v oblasti výskumu autizmu či zrkadliacich neurónov.

Obidve teórie boli pomerne dlho považované za dve jediné konceptuálne schémy umožňujúce systematický opis sociálnej kognície (*the only two games in town*) (Stich, Nichols 1995). V posledných rokoch sa však do popredia začala dostávať alternatíva, k rozvoju a šíreniu ktorej výrazne prispeli filozofi vychádzajúci z fenomenologickej tradície. Zástancovia tohto prístupu tvrdia, že teória teórie a teória simulácie obsahujú „[z]ásadné predpoklady, ktoré sú otázne a v konečnom dôsledku bránia správne porozumeniu základných foriem sociálnej interakcie“ (Zahavi 2011, 545). Najvýraznejšiu opozíciu proti vysvetleniu zakladajúcemu sa na teórii mysle predstavujú S. Gallagher, D. Zahavi, D. Hutto, M. Ratcliffe, v českom a slovenskom kontexte P. Urban a Nitsche (Nitsche 2015). Tento prístup je v literatúre označovaný „jako *bezprostředně perceptivní přístup* (direct perception approach) či jako *interakcionistický* či *enaktivní přístup* (interactionist / enactive approach)“ (Urban 2013, 103).¹

Medzi zástancami tohto prístupu a ich oponentmi (ktorých reprezentujú predovšetkým M. Herschbach a P. Jacob) prebehla v poslednom desaťročí pomerne intenzívna a zaujímavá výmena názorov, v ktorej zástancovia obidvoch táborov kritizovali „tých druhých“ za vágnosť či za prezentovanie príliš zjednodušujúceho pohľadu. Aby bolo možné k tejto diskusii zaujať kritické stanovisko, bolo by najprv vhodné podrobnejšie načrtnúť jej východiská, ako i sporné miesta. V nasledujúcej časti sa preto sústreďme na otázku, v čom spočíva rozdiel medzi paradigmou postavenou na priamej sociálnej percepcii (PSP) a paradigmou teórie mysle a do akej miery ide v prípade vysvetlenia na základe PSP o prístup, ktorý prispieva k otváraniu nových oblastí výskumu a k formulovaniu nových riešení.

3. Kritika teórie mysle a testu mylných presvedčení. V rámci spomenutej diskusie a výskumu týkajúcom sa schopnosti chápať mentálne stavy iných majú ústredné postavenie testy mylných presvedčení (napr. Wimmer, Perner 1983). V klasickom príklade takéhoto testu má dieťa za úlohu riešiť nasledujúcu úlohu: Aktér X ukryje istý predmet na mieste A, opustí scénu a kým je preč, aktér Y presunie objekt na miesto B. Testová otázka, ktorú má dieťa zodpovedať, sa týka miesta, na ktorom bude aktér X hľadať daný objekt, keď sa vráti na scénu. Schopnosť dať správnu odpoveď (miesto X) znamená, že dieťa rozumie tomu, že aktéri konajú na základe presvedčení, a teda že má teóriu mysle, prostredníctvom ktorej dokáže chápať a predvídať konanie iných aj v situáciách, v ktorých ich mentálne reprezentácie nezodpovedajú aktuálnemu stavu vecí. Testy mylných presvedčení sa stali populárnym a široko používaným výskumným nástrojom a ich výsledky viedli k viacerým zaujímavým zisteniam – napríklad takmer jednoznačne poukázali na to, že deti nadobúdajú schopnosť reprezentovať mentálne stavy iných až po štvrtom roku života (pozri napr. metaštúdiu Wellman et al. 2001) alebo že deti s autizmom majú v porovnaní s typicky sa vyvíjajúcimi deťmi väčšie ťažkosti správne zodpovedať testovú otázku (Baron-Cohen et al. 1985).

¹ Vzťah medzi PSP, interakcionizmom a fenomenológiou možno zjednodušene ozrejmiť tak, že fenomenologickí kritici teórie mysle patria medzi významných obhajcov interaktívneho prístupu a v rámci interakcionizmu zohráva predpoklad PSP zásadnú úlohu.

Kľúčová námietka fenomenologických kritikov proti týmto testom, a teda aj proti celému prístupu postavenému na teórii mysle, je namierená proti pripisovaniu príliš veľkej hodnoty týmto testom pri opise sociálnej kognície. Podľa kritikov sa tieto testy i rozsiahly výskum, ktorý sa na nich zakladá, nesprávne zaoberajú prílišným a prehnaným zdôrazňovaním ústrednej úlohy, ktorú vraj v sociálnej kognícii zohráva schopnosť prisudzovať mylné presvedčenia iným. Tvrdia, že takýto výskum sa zameriava na „netypické“ situácie, ktoré reprezentujú len veľmi malú množinu situácií, v ktorých sa subjekt vzťahuje k aktérom vykonávajúcim istú činnosť, no napriek tomu sa z nich vyvodzujú pomerne ďalekosiahle dôsledky, ktoré sa prejavujú pri formulovaní komplexných teórií ozrejmujujúcich charakter teórie mysle. Tieto teórie (teória teórie a teória simulácie) podobne ako spomenutý test kladú príliš veľký dôraz na schopnosti vysokej úrovne (akou je prisudzovanie epistemických mentálnych stavov), ako keby sa väčšina ľudských sociálnych interakcií týkala práve používania tejto schopnosti. Podľa interakcionistov tieto schopnosti v každodennom živote používame len veľmi zriedkavo a podobne zriedkavo pracujeme aj s predpokladom nepriehľadnosti či percepčnej neprístupnosti mysli iných aktérov. V bežných situáciách väčšinou nie sme len v pozícii pozorovateľa sledujúceho dianie z pozície tretej osoby, ale sme v nich priamo zainteresovaní. Väčšinou venujeme pozornosť vonkajším prejavom, výrazom, pričom nemáme potrebu usudzovať na vnútorné stavy, ktoré by mali byť kauzálne zodpovedné za pozorované správanie. Interakcie podľa nich väčšinou prebiehajú rýchlo, plynulo a bez veľkej námahy – v protiklade k situáciám, akými sú napríklad testy mylných presvedčení, ktoré vyžadujú pomerne náročnú reflexiu. Keďže sociálna kognícia má interaktívny charakter, malo by byť zrejme, že jej výskum by sa mal zaoberať práve schopnosťou interagovať s druhými osobami. Podľa kritikov však tieto a im podobné experimenty neskúmajú základné schopnosti zúčastňovať sa na činnostiach spolu s ostatnými, t. j. na činnostiach, ktoré vyžadujú aktívnu participáciu navzájom interagujúcich autonómnych osôb. Tieto pripomienky predstavujú jasný protiklad prístupu založeného na testoch mylných presvedčení a na teórii mysle, v ktorom je respondent v pasívnej pozícii, pozoruje ostatných, pričom experimenty majú v istom zmysle redukcionistický cieľ, keďže sa zameriavajú na analýzu špecifických schopností.

Uvedená kritika pôsobí vcelku oprávnene a zmysluplne, a keďže kritizovaná paradigma predstavuje pomerne veľký podiel v oblasti výskumu sociálnej kognície, možno v tomto kontexte rozumieť i tvrdeniu, že jej základné predpoklady môžu byť prekážkou ďalšieho pokroku. Na tomto mieste možno len veľmi stručne dodať, že zdôrazňovanie interakcie medzi aktérmi predstavuje sľubný prístup a v blízkej budúcnosti iste dôjde k výraznému rozvoju metód v tejto oblasti výskumu, čo by mohlo viesť k dôkladnejšiemu pochopeniu vysoko komplexných a dynamických procesov, zahŕňajúcich napríklad tvorenie a aktualizáciu reprezentácií jednotlivých zainteresovaných aktérov. Domnievam sa však, že kým na jednej strane výskum interakcií predstavuje produktívnu oblasť a interakcionizmus môže byť v tejto súvislosti inšpiratívny, na druhej strane prílišné zdôrazňovanie PSP pôsobí problematcky a je namieste pýtať sa, do akej miery predstavuje prínos z hľadiska výskumu sociálnej kognície.

Zásadný rozdiel medzi týmito dvoma tábormi predstavuje riešenie problému prístupu k mentálnym stavom iných. Zástancovia teórie mysle (teórie teórie, ako aj teórie simulácie) predpokladajú „fundamentálnu nepriehľadnosť alebo neviditeľnosť iných myslí, a teda nemožnosť akéhokoľvek priameho prístupu k mentálnym stavom iných“ (Zahavi 2011, 545). Tie sú často považované za priamo neprístupné, „inherentne nepozorovateľné konštrukty“ (Mitchell 2008), pričom pri ich reprezentovaní treba urobiť krok „za“ to, čo je priamo prístupné, a to prostredníctvom teoretickej inferencie, resp. na základe mentálnej simulácie.

Na druhej strane, podľa fenomenologických kritikov sa sociálna kognícia primárne nezakladá na predikcii a explanácii správania iných prostredníctvom prisudzovania mentálnych stavov, ale „ve väčšine každodenných situácií, kedy jsme ve styku s druhými osobami, nepoužívame úsudky či imaginatívni simulace, jak tvrdí různá kognitivistická pojetí teorie mysli, nýbrž vnímáme záměry a emoce druhých přímo na jejich výrazovém chování a pojmáme je přímo jako smysluplně vztažené ke kontextu dané situace“ (Urban 2014, 595). Zástancovia tohto prístupu tvrdia, že teóriami alebo simuláciami si môžeme pri chápaní iných explicitne pomôcť iba v niektorých výnimočných situáciách, ktoré sú prekvapujúce a nejasné a v ktorých nám bežné spôsoby nepomôžu. Okrem toho, že navrhujú, aby sa vo výskume sociálnej kognície kládol dôraz na aktívnu interakciu subjektu s inými aktérmi, zdôrazňujú aj to, že by sa mal zameriavať skôr na kognitívne procesy nižšej úrovne, na takzvané primárne formy intersubjektivity. Medzi tieto procesy patrí napríklad sledovanie signifikantných telesných pohybov a výrazov, sledovanie pohybov očí, detekcia intencionality, sledovanie pohybov zameraných na dosiahnutie istého cieľa, imitácia a pod. (Gallagher 2005, 230). Tieto senzorio-motorické postupy (*practices*) (Gallagher 2005, 224) sa podľa Gallaghera vymykajú opisu na základe teórie teórie alebo teórie simulácie – ide o „stelesnené postupy,“ ktoré nevyžadujú prisudzovanie mentálnych stavov ani predikciu či explanáciu správania (Herschbach 2008b, 39), no napriek tomu nám umožňujú porozumieť druhým. V tejto súvislosti však treba poznamenať, že aj v rámci aktuálnej a rozšírenej kognitívnovednej paradigmy, na odmietnutie ktorej, ako sme už spomenuli, jej kritici vyzývajú, prebieha dlhodobý intenzívny a systematický výskum zameraný na kognitívne schopnosti predverbálnych detí. Ide o výskum zaoberajúci sa práve procesmi nižšej úrovne a týka sa senzorio-motorického spracovania, ako i mechanizmov umožňujúcich všetky uvedené procesy (od sledovania pohybov, rozpoznávania výrazov až po imitáciu).

4. Implicitné testy mylných presvedčení. Pri hodnotení toho, či interaktívna teória zakladajúca sa na predpoklade PSP podáva v porovnaní s teóriou postavenou na primárnej úlohe inferencie a kognície úplnejší a vhodnejší opis schopnosti rozumieť iným aktérom, sa v nasledujúcej časti pozrieme na implicitné, neverbálne testy mylných presvedčení. Pokúsim ukázať, že ich výsledky predstavujú v rámci diskusie týkajúcej sa nevyhnutnosti vykonania interaktívneho obratu a odmietnutia teórie mysle dôležitý dôkazový materiál a že ich zohľadnenie predstavuje pre zástancov PSP problém.

Zavedenie neverbálnych testov mylných presvedčení predstavovalo významný prelom vo výskume teórie mysle, pretože viedlo k zisteniu, že deti prejavujú schopnosť chápať presvedčenia iných oveľa skôr, ako sa predpokladalo. V kontexte diskusie o povahe schop-

nosti chápať iných je dôležité to, že tieto testy skúmajú automatické, spontánne reakcie – napríklad pohyby očí vyjadrujúce prekvapenie a predvídanie správania sledovaných aktérov, prípadne aktívnu pomoc iným pri hľadaní predmetu –, čo je v súlade s dôrazom kladeným na senzorio-motorické postupy, ktoré by mali byť v centre pozornosti zástancov fenomenologickej kritiky explicitných testov mylných presvedčení.

Kľúčový neverbálny test mylných presvedčení vykonali Onishiová a Baillargeonová a skúmali v ňom reakcie detí vo veku 15 mesiacov na udalosti odohrávajúce sa pred ich očami (Onishiová, Baillargeonová 2005). Štruktúra testu bola podobná ako v spomenutom klasickom teste, no na rozdiel od neho tu vystupoval len jeden aktér, ktorý najskôr predmet skryl na miesto A, následne zo scény zmizol a v jeho neprítomnosti došlo k zmene polohy predmetu na miesto B. Výsledok testu ukázal, že ak aktér po návrate späť na scénu nekonal v súlade s (mylným) presvedčením, ktoré si utvoril (teda ak predmet nehľadal na mieste A, ale na mieste B), tak deti prejavovali prekvapenie (pozerali sa dlhšie). Onishiová a Baillargeonová na základe toho usúdili, že deti boli schopné aktérovi prisúdiť jeho mylné presvedčenie (predmet je na mieste A) a očakávali, že bude na základe tohto presvedčenia konať napriek tomu, že protirečilo poznatku detí o aktuálnej polohe objektu (miesto B). Tento experiment i ďalšie podobné experimenty (Surian et al. 2007; Kovács et al. 2010) poukazujú na to, že pojem presvedčenia môže byť na implicitnej úrovni prítomný vo vývine pomerne skoro – už v druhom roku života, teda podstatne skôr, než ukazovali explicitné testy mylných presvedčení (podľa tých sa prejavuje až v piatom roku života).

Podľa interpretácie odvolávajúcej sa na teóriu mysle, ktorá je najširšie akceptovaná v tejto oblasti výskumu (pozri napr. Surian et al. 2007; Scott, Baillargeon 2009; Southgate et al. 2010; Kovács et al. 2010) tieto experimenty preukazujú, že predverbálne deti očakávajú, že aktér bude hľadať predmet na mieste, kde mylne verí, že sa nachádza, a nie na mieste, kde predmet skutočne je. Znamená to teda, že deti sú schopné predvídať správanie druhej osoby, ktorá koná na základe reprezentácie nezodpovedajúcej aktuálnemu stavu vecí, vďaka pochopeniu špecifickej perspektívy, z ktorej má druhá osoba obmedzený prístup k daniu na scéne. Na implicitnej úrovni by teda mali byť už v skorom veku prítomné kognitívne štruktúry, ktoré obsahujú rudimentárne pojmy mentálnych stavov, ako i zovšeobecnenia týkajúce sa správania aktérov, o ktorých by sme mohli povedať, že majú charakter a funkciu teórií chápaných v širokom zmysle.

Uvedené experimenty však predstavujú závažný problém pre prístup postavený na prioritě PSP: Objavuje sa totiž otázka, ako v týchto prípadoch chápať tvrdenie, že informácie o tom, že aktér bude hľadať predmet na pôvodnom mieste A, sú pre dieťa priamo pozorovateľné (keďže tvrdenie, že mylné presvedčenie môže byť priamo percipované, je značne problematické). V posledných rokoch bolo sformulovaných viacero alternatívnych vysvetlení, ktoré sa snažili interpretovať výsledky experimentov bez odkazu na pojmy mentálnych stavov, no i dnes platí, že sa im nepodarilo zmeniť väčšinový názor, podľa ktorého poukazujú na prítomnosť teórie mysle na implicitnej úrovni. Jednu z najvýraznejších alternatív predstavuje riešenie pomocou behaviorálnych pravidiel, asociácií (aktér – objekt – miesto), ktoré sformulovali Perner a Ruffman (Perner, Ruffman 2005), no pri zohľadnení množstva pravidiel, ktoré by deti museli ovládať na to, aby dokázali adekvátne

reagovať v rôznych variáciách spomínaných experimentov, je jednoduchšie predpokladať, že pracujú s abstraktnými pojmami mentálnych stavov (Low, Wang 2011) alebo, inými slovami, že majú implicitnú teóriu mysle.

5. Implicitné teórie a priama sociálna percepcia (PSP). V roku 2005, keď bol publikovaný prvý zo série spomínaných experimentov, Gallagher vo svojom texte tvrdil, že „[v]edecký výskum zaoberajúci sa testmi mylných presvedčení neponúka žiadnu evidenciu v prospech tvrdenia, že existujú implicitné alebo subpersonálne procesy teórie mysle“ (Gallagher 2005, 219). Je teda zrejmé, že implicitné testy mylných presvedčení, ktorých výsledky (a ich najakceptovanejšia interpretácia) priamo protirečia tomuto tvrdeniu, predstavovali dôležitú súčasť argumentu proti prístupu zakladajúcom sa na predpoklade PSP. Možno dodať, že i v článku z roku 2008 Gallagher a Hutto tvrdili, že v prípade chápania iných aktérov neexistuje žiadna evidencia v prospech implicitných procesov, ktoré by zodpovedali princípom teórie teórie (Gallagher, Hutto 2008).

Gallagher sa v priebehu nasledujúcich rokov pokúšal viackrát nájsť odpoveď na otázku, ako chápať výsledky spomenutých experimentov, a reagovať tak na kritikov fenomenologického prístupu, ktorí poukazovali na ich závažnosť (Herschbach 2008a; Caruthers 2009; Jacob 2011). Jeho vysvetlenia však pôsobia vágne a nie je z nich zrejmé, ako by sa mali spomenuté experimenty na základe interaktívneho prístupu interpretovať (zároveň treba dodať, že sám uznáva dôležitosť tohto problému (Gallagher 2012)).

Ako príklad môžeme uviesť interpretáciu iného neverbálneho testu (Southgate et al. 2010), v ktorom 17-mesačné deti sledovali aktéra, ktorý skryl dva predmety do dvoch rôznych škatúl. Aktér následne scénu opustil a iná osoba zatiaľ predmety v škatuliach vymenila. Aktér sa vrátil späť, ukázal na jednu zo škatúl (A), vyslovil fiktívne meno hračky X a požiadal dieťa, aby mu ju pomohlo získať. Väčšina detí sa vybrala k druhej škatuli (B), nie k tej, na ktorú ukazoval aktér, v ktorej sa však nachádzala hračka, ktorú aktér podľa dieťaťa hľadal. Podľa interpretácie na základe teórie mysle dieťa vie, že aktér chce predmet X, a verí, že hľadaná hračka je v škatuli (A), lebo nevidel, že bola premiestnená do škatule (B). Podľa Gallaghera však deti pri adekvátnej reakcii – prinesení hračky z nového miesta – nemuseli vôbec pracovať s predpokladanými mentálnymi stavmi aktéra, „pretože všetky informácie potrebné na porozumenie druhej osobe a na interakciu s ňou boli už prístupné v situácii, ktorú dieťa videlo“, resp. „všetky informácie relevantné z hľadiska reakcie dieťaťa sú prístupné v behaviorálnej situácii a sú postačujúce na vykonanie danej činnosti“ (Gallagher 2012, 199). Gallagher sa pokúša vysvetliť adekvátnu reakciu dieťaťa bez použitia pojmov mentálneho slovníka, no opis, ktorý ponúka, pôsobí vágne. Jeho prístup sa zakladá na spomenutej primárnej úlohe PSP, na ktorú odkazuje aj konštatovanie, že „všetky informácie sú prístupné“. Je však zrejmé, že spomenuté relevantné informácie musia byť nejakým spôsobom rozpoznané a spracované, pričom vôbec nejde o jednoduchý proces (o čom svedčí aj alternatívne vysvetlenie pomocou behaviorálnych pravidiel (Perner a Ruffmann 2005), ku ktorému má Gallagher azda najbližšie). Možno teda povedať, že uvedené riešenie zatiaľ neponúka produktívnu alternatívu, ktorá by dokázala dostatočne vysvetliť, prečo sa deti koncom druhého roku života správajú tak, ako keby boli schopné predvídať správanie iných na základe mentálnych stavov. V poslednom

desaťročí bolo vykonaných viacero experimentov využívajúcich formát neverbálnych testov mylných presvedčení, ktoré ponúkajú pomerne presvedčivé dôkazy o tom, že typicky vyvíjajúce sa deti sú schopné vo veku okolo dvoch rokov chápať a predvídať správanie iných pomocou rudimentárnych konceptov mentálnych stavov. Ak zohľadníme tieto výskumy, je zrejmé, že sformulovať teóriu konzistentnú s výsledkami rozmanitých experimentov, ktorá by sa vyhla odkazovaniu na aspoň minimalistickú teóriu mysle, nie je vôbec jednoduchá úloha (pokus o takúto teóriu možno nájsť napr. v (Heyes 2014)). V súvislosti s fenomenologickou kritikou možno podotknúť, že pre jej zástancov to nie je ľahké napriek tomu, že spomenuté experimenty sa zameriavajú na neverbálne, sensoricko-motorické postupy, ktoré by mali stáť v centre ich pozornosti. Treba ďalej zdôrazniť, že okrem toho, že neverbálne testy mylných presvedčení ponúkajú pomerne presvedčivú evidenciu v prospech implicitnej teórie mysle, možno povedať, že v nich ide o situácie vyžadujúce bezprostredné a rýchle reakcie, a teda by nemali predstavovať netypické situácie (za čo boli kritizované klasické testy mylných presvedčení). Implicitné testy nevyžadujú jazykové spracovávanie, ktoré by zahŕňalo porozumenie testovacej otázke a hľadanie správnej odpovede, a ani sa nezameriavajú na vedomé, metareprezentačné procesy.

Ďalší problém, ktorému by mali zástancovia interaktívnej teórie venovať pozornosť, sa týka otázky, akým spôsobom vysvetlia charakter komplexných mechanizmov umožňujúcich PSP. Ide o procesy zahŕňajúce napríklad rozpoznanie, zhodnotenie relevantných čít danej situácie a voľbu, vykonanie vhodnej činnosti, čo znamená, že percepcia je tu chápaná pomerne široko. Vysvetlenie povahy týchto procesov a mechanizmov však predstavuje pre zástancov PSP problém, keďže odmietajú subpersonálne štruktúry podobné teóriám, ktoré sa práve v tomto kontexte ukázali byť vhodným a ťažko nahraditeľným nástrojom explanácie. Jeden z dôvodov, prečo Gallagher odmieta koncept implicitných teórií, možno nájsť v jeho tvrdení, že „[v]ysvetlenie (alebo teória) znamená (dokonca aj v našej každodennej psychológii) proces, ktorý zahŕňa reflexívne vedomie“ (Gallagher 2005, 215). Je zrejmé, že takéto ponímanie teórií kladie do popredia explanáciu a reflexívne, vedomé procesy, pričom pojem implicitnej teórie nemožno s takýmto chápaním zosúladiť.

Na rozdiel od tradičného ponímania teórií však koncepcie, ktoré sa prikláňajú k ich širšiemu vymedzeniu (lepšie by v tomto prípade však bolo hovoriť napr. o implicitných štruktúrach, ktoré sú „teóriám podobné“), zdôrazňujú skôr prediktívnu funkciu kognitívnych modelov umožňujúcich efektívne predvídať nasledujúce vstupy. Zástancovia teórie teórie s takýmto vymedzením pracujú a „bežne tvrdia, že každý kognitívny systém je možné pochopiť prostredníctvom implicitnej teórie, ktorá v systéme nie je reprezentovaná, no operácie systému sa na nej zakladajú“ (Goldman 2006, 32). Proti takémuto širokému ponímaniu teórií však možno vzniesť viacero námietok, ktoré sú relevantné i vzhľadom na diskusiu týkajúcu sa sociálnej kognície. Napríklad jedným z dôvodov, prečo Zahavi odmieta možnosť, že by PSP mohla byť podmienená implicitnými, nevedomenými teóriami, je fakt, že ak rozšírime pojem teórie tak, že bude zahŕňať aj implicitné teórie, tak sa stane príliš vágnym a v konečnom dôsledku stratí svoju explanačnú hodnotu (Zahavi 2005, 181). Koncept implicitnej teórie tak môže pôsobiť ako veľmi problematický – základné otázky totiž znejú nasledovne: V akej hĺbke hľadať úroveň, na ktorej môže byť

implicitná teória implementovaná? Bolo by napríklad adekvátne tvrdiť, že skupina neurónov, ktorá sa naučila rozpoznávať istú črtu v prostredí, má teóriu týkajúcu sa tejto črty?

Spomenuté problémy však nič nemenia na tom, že širšie chápanie teórií je populárne a inšpiratívne, o čom svedčí napríklad text Gopnikovej a Wellmana, v ktorom prezentovali aktuálnu verziu teórie teórie (Gopnik, Wellman 2012). Podľa nich platí, že teórie prechádzajú všetkými úrovňami kognície „až po tie najnižšie úrovne“ („*theories all the way down*“). Teórie (resp. štruktúry podobné teóriám) sú chápané ako pravdepodobnostné modely riadiace sa pravidlami Bayesovskej štatistiky, ktoré sa darí pomerne úspešne aplikovať pri simulovaní širokého spektra kognitívnych procesov – od tých, ktoré prebiehajú na spodných úrovniach kognitívnej hierarchie (percepčné procesy), až po procesy vyššej úrovne (uvažovanie). Štatistické učenie, na ktorom sa tento prístup zakladá, umožňuje pochopiť, ako dochádza k odhaľovaniu abstraktných vzorov na základe obmedzeného množstva vstupov, teda ako vznikajú mentálne modely sveta (hypotézy, teórie a štruktúry poznatkov „podobné teóriám“), umožňujúce generovať isté predikcie o tom, ako sa budú objekty vo svete správať. Ide o vysoko produktívny prístup, ktorý okrem fungovania mnohých iných mechanizmov umožňuje vysvetliť aj vývin a fungovanie detektorov, akými sú detektor intencionality či detektor pohybu očí (v koncepcii Barona-Cohena sú to moduly ID (*Intentionality Detector*) a EDD (*Eye Direction Detector*)) (Baron-Cohen 1995). S obidvoma mechanizmami/modulmi však v rámci teórie PSP pracujú Zahavi (Zahavi 2005, 214) aj Gallagher (Gallagher 2004, 206), čo znamená, že by do istej miery mali akceptovať aj možnosť funkcionalistického skúmania mechanizmov podmieňujúcich percepciu. Teória teórie, v rámci ktorej boli postulované, však predpokladá, že obidva spomenuté mechanizmy majú inferenčný charakter. Na druhej strane, ako zdôraznil Herschbach, nie je vôbec zrejmé, ako chcú zástancovia priamej sociálnej percepcie vysvetliť fungovanie týchto mechanizmov, ak odmietajú vysvetlenie na základe implicitných teórií (Herschbach 2008a).

V tomto prípade sa teda zdá, že teória teórie je z explanačného hľadiska zaujímavejšia ako teória priamej sociálnej percepcie, keďže na rozdiel od nej umožňuje ďalej skúmať, analyzovať a opisovať povahu komplexných kognitívnych procesov podmieňujúcich rozpoznávanie entít rôzneho stupňa abstrakcie. V tejto súvislosti by bolo možné fenomenologickým kritikom adresovať otázku: Prečo by okrem spomenutých modulov (ID a EDD) nemohli akceptovať aj ostatné, hierarchicky vyššie moduly, umožňujúce rozpoznávať abstraktnejšie typy entít? Bolo by možné pýtať sa, či by do systému, ktorý umožňuje PSP, nemohol patriť napríklad aj modul teórie mysle (ToMM), čo by umožnilo vysvetliť vysokú úspešnosť, s akou zvládajú predverbálne deti implicitné testy mylných presvedčení. Neželaným dôsledkom by však pre interakcionistov pravdepodobne bolo zotretie hranice medzi kogníciou a percepciou, takže celá koncepcia postavená na PSP by si vyžadovala prehodnotenie. Ak je však percepcia chápaná tak široko, ako to prezentujú fenomenologickí kritici, je zrejmé, že ak má umožňovať pochopenie zložitých interaktívnych súvislostí, situovanosť aktérov, kontext, tak by mala využívať aj viaceré hierarchicky vyššie mechanizmy, umožňujúce napríklad rozpoznávanie a zhodnotenie pohybov, výrazov, zámerov, pocitov. Potom je otázne, či by nebolo vhodnejšie hovoriť o komplexnom

hierarchickom systéme, v ktorom medzi percepciou, kogníciou a konaním panuje kontinuita (podobne ako napr. u Clarka (Clark 2013)).

7. Záver. Je zrejmé, že diskusia týkajúca sa povahy schopnosti chápať mentálne stavy iných sa pohybuje medzi dvoma pólmi: na jednej strane stojí príliš široko chápaná percepcia a na strane druhej príliš široko ponímaná kognícia, ktorej procesy sú realizované prostredníctvom implicitných teórií. V tomto texte som pokúsil ukázať, že prístup postavený na priamej sociálnej percepcii je problematický a nie je veľmi nápomocný pri riešení zásadných otázok, ktoré sa týkajú napríklad vysvetlenia povahy procesov podmieňujúcich komplexný charakter percepcie samotnej. Na druhej strane však treba poznamenať, že prístup, ktorý sa primárne zameriava na interakciu medzi aktérmi, predstavuje nepochybne zdroj inšpirácie pre ďalší výskum. Pri jeho rozvíjaní by však mohlo byť zaujímavé zväziť otázku, či by nebolo vhodné prestať zdôrazňovať zdanlivo bezproblémový charakter priamej sociálnej percepcie a zamerať sa skôr na pochopenie mechanizmov a procesov umožňujúcich tvorenie a aktualizáciu reprezentácií podmieňujúcich vzájomné pôsobenie aktérov v interaktívnom kontexte.

Literatúra

- BÁNOVSKÝ, J. (2016): *Teórie mysle. K problému interpretácie iných myslí*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.
- BARON-COHEN, S. (1995): *Mindblindness: An Essay on Autism and Theory of Mind*. Cambridge (MA): MIT Press.
- BARON-COHEN, S., LESLIE, A. M., FRITH, U. (1985): Does the autistic child have a "theory of mind"? *Cognition*, 21 (1), 37-46.
- CARRUTHERS, P. (2009). Mindreading underlies metacognition. *Behavioral and Brain Sciences*, 32 (2), 164-182.
- CARRUTHERS, P., SMITH, P. K. (1996): *Theories of theories of mind*. Cambridge University Press.
- CLARK, A. (2013): Whatever next? Predictive brains, situated agents, and the future of cognitive science. *Behavioral and Brain Sciences*, 36 (03), 181-204.
- GALLAGHER, S. (2004): Understanding interpersonal problems in autism: Interaction theory as an alternative to theory of mind. *Philosophy, Psychiatry, and Psychology*, 11 (3), 199-217.
- GALLAGHER, S. (2005): *How the Body Shapes the Mind*. Oxford (England), Clarendon Press.
- GALLAGHER, S. (2008): Direct perception in the intersubjective context. *Consciousness and Cognition*, 17 (2), 535-543.
- GALLAGHER, S. (2012): In defense of phenomenological approaches to social cognition: interacting with the critics. *Review of Philosophy and Psychology*, 3 (2), 187-212.
- GALLAGHER, S., HUTTO, D. (2008): Understanding others through primary interaction and narrative practice. *The shared mind: Perspectives on intersubjectivity*, 12, 17-38.
- GOLDMAN, A. I. (2006): *Simulating minds: The philosophy, psychology, and neuroscience of mindreading*. New York: Oxford University Press.
- GOPNIK, A., WELLMAN, H. M. (2012): Reconstructing constructivism: Causal models, Bayesian learning mechanisms, and the theory theory. *Psychological bulletin*, 138 (6), 1085.
- HERSCHBACH, M. (2008a): False-belief understanding and the phenomenological critics of folk psychology. *Journal of Consciousness Studies*, 15 (12), 33-56.
- HERSCHBACH, M. (2008b): Folk psychological and phenomenological accounts of social perception. *Philosophical Explorations*, 11 (3), 223-235.

- HEYES, C. (2014): False belief in infancy: a fresh look. *Developmental Science*, 17 (5), 647-659.
- JACOB, P. (2011). The direct-perception model of empathy: a critique. *Review of Philosophy and Psychology*, 2 (3), 519.
- KOVÁCS, Á. M., TÉGLÁS, E., ENDRESS, A. D. (2010): The social sense: Susceptibility to others' beliefs in human infants and adults. *Science*, 330 (6012), 1830-1834.
- LOW, J., WANG, B. (2011): On the long road to mentalism in children's spontaneous false-belief understanding: Are we there yet? *Review of Philosophy and Psychology*, 2 (3), 411.
- MITCHELL, J.P. (2008): Contributions of functional neuroimaging to the study of social cognition. *Current Directions in Psychological Science*, 17 (2): 142-146.
- NITSCHKE, M. (2015): Topologie transformatívnej lokalizácie: odvození perspektívy skupiny z ambivalence perspektívy prvej a druhej osoby. *Filozofia*, 70 (9), 715-725.
- ONISHI, K. H., BAILLARGEON, R. (2005): Do 15-month-old infants understand false beliefs? *Science*, 308 (5719), 255-258.
- PERNER, J., RUFFMAN, T. (2005): Infants' insight into the mind: How deep? *Science*, 308 (5719), 214-216.
- PREMACK, D., WOODRUFF, G. (1978): Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 1 (04), 515-526.
- SCOTT, R. M., & BAILLARGEON, R. (2009): Which penguin is this? Attributing false beliefs about object identity at 18 months. *Child development*, 80 (4), 1172-1196.
- SOUTHGATE, V., CHEVALLIER, C., CSIBRA, G. (2010): Seventeen month olds appeal to false beliefs to interpret others' referential communication. *Developmental Science*, 13 (6), 907-912.
- SPAULDING, S. (2015): On direct social perception. *Consciousness and cognition*, 36, 472-482.
- STICH, S., NICHOLS, S. (1995): Folk psychology: Simulation or tacit theory? In: M. Davies – T. Stone (eds.): *Folk psychology: The theory of mind debate*. Oxford: Blackwell. 123-158.
- SURIAN, L., CALDI, S., SPERBER, D. (2007): Attribution of beliefs by 13-month-old infants. *Psychological Science*, 18 (7), 580-586.
- URBAN, P. (2013): Vidieť mysl v druhom tele. *Filozofia*, 68 (mimoriadne číslo 1), 100-111.
- URBAN, P. (2014): Sociálny rozumění u lidí a ostatních hominidů. *Filozofia*, 69 (7), 591-603.
- WELLMAN, H. M., CROSS, D., WATSON, J. (2001): Meta-analysis of theory of mind development: the truth about false belief. *Child Development*, 72 (3), 655-684.
- WIMMER, H., PERNER, J. (1983): Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13 (1), 103-128.
- ZAHAVI, D. (2005): *Subjectivity and selfhood*. MIT Press.
- ZAHAVI, D. (2011): Empathy and direct social perception: a phenomenological proposal. *Review of Philosophy and Psychology*, 2 (3), 541.

Príspevok vznikol v rámci grantovej úlohy VEGA č. 1/0617/17 *Aký je metodologický účel platnej argumentácie?*

Za podnetné pripomienky ďakujem T. Sedovej a anonymným recenzentom.

Juraj Bánovský
Katedra filozofie FF UMB
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
Slovenská republika
e-mail: juraj.banovsky@umb.sk